

Nieistniejący kościół św. Jerzego w Warszawie – kształt wnętrza urbanistycznego

Artykuł przedstawia zaniebany fragment przestrzeni publicznej wokół dawnej lokalizacji jednego z najstarszych kościołów – św. Jerzego, związanego z historią Nowego Miasta w Warszawie. Artykuł jest także próbą sformułowania krytycznych uwag i wniosków do dyskusyjnych ustaleń, dotyczących kształtowania architektury kwartału zawartego pomiędzy ulicami: Ciasną, Koźłą, Świętojerską, w nawiązaniu do koncepcji Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego oraz innych fragmentów, przestrzeni związanych z rejonem Nowego Miasta w Warszawie.

dr inż. arch.

EDWARD KOŁAKOWSKI

Wyższa Szkoła Ekologii i Zarządzania

Wydział Architektury

ORCID: 0009-0002-3896-7615

Po zniszczeniach powstałych w okresie drugiej wojny światowej, w trudnej sytuacji ekonomicznej i politycznej, to przede wszystkim opracowanej przez grupę polskich architektów koncepcji odbudowy obszaru staromiejskiego w Warszawie oraz pracom budowniczym i mieszkańców zawdzięczamy rekonstrukcję architektury oraz układu przestrzennego Starego i Nowego Miasta, co miało wówczas znaczenie dla zachowania tożsamości narodowej.

Kościół św. Jerzego pominięto w procesie powojennej odbudowy, mimo podjętych prac przygotowawczych, o czym świadczy m.in. pomiar ruin i dokumentacja sporządzona pod kierunkiem architekta, urbanisty, konserwatora zabytków i wykładowcy Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej – Stanisława Żaryna (1913–1964). Oryginalne pozostałości kościoła – jako obiekt w postaci ruiny – wpisano do rejestru zabytków. Niestety, według relacji okolicznych mieszkańców w 1962 r. ruiny (podparte drewnianym

rusztowaniem) zostały nagle rozebrane, a teren wyrównany przez spychacze i przygotowany pod budowę potrzebnych w tym czasie garaży. Pozostałości kościoła miały duże znaczenie dla historii Warszawy, ze względu na wartości architektoniczno-urbanistyczne, ponieważ kościół św. Jerzego był zlokalizowany przy dawnym szlaku do Zakroczymia.

Wspomnieniem dawnego kościoła jest istniejąca nazwa ulicy: „Świętojerska”. Zachowały się także niektóre przedmioty z wyposażenia, przechowywane obecnie w kościele św. Katarzyny, m.in. datowane na XIV w.: żyrandol – zawieszony w prezbiterium i dzwon w wolnostojącej dzwonnicy.

Ruiny miały także inne znaczenie, o którym nie wspomiano wcześniej, ponieważ dla części środowiska architektów i mieszkańców w latach przedwojennych i powojennych stanowiły symbol środowisk twórczych, spoteczności lokalnej, dążenia do zachowania wartości kulturowych, o czym świadczą wzmianki w przedwojennej prasie.

Rys. 1. Fragmenty archiwalnych planów z 1762 oraz 1794 – ul. Koźła – ślad przebiegu dawnego szlaku; źródło: ze zbiorów AGAD [1]

Początki budowy kościoła

Istnienie kościoła św. Jerzego w pierwszej połowie XIV w. przyjmuje się na podstawie niewielkich wzmianek w zachowanych dokumentach. Materiały źródłowe z późniejszego okresu przekazują informacje o przyległych gruntach i klasztorze związanym z opactwem kanoników regularnych w Czerwińsku. Prawdopodobnie budowla była początkowo drewniana, a przy niej znaczny teren przeznaczono na cmentarz. Pierwsza połowa XV w. to także okres wzniesienia kościoła murowanego. Podczas badań cegiet w fundamentach, podjętych w końcu XIX w. przez Towarzystwo Ochrony nad Zabytkami, stwierdzono wzniesienie budowli na podkładzie z kamieni polnych i 10 warstw gotyckiej cegły.

Oryginalna konstrukcja kościoła w stylu gotyckim utrwalona została w pracach polskich twórców w XIX w., m.in.: w publikowanych rysunkach Wojciecha Gersona (w 1850 i 1872 r.). Prace te są cennym źródłem wiedzy o architekturze kościoła św. Jerzego, o trzech fazach jego budowy i o kościelnej fasadzie gotyckiej – jedynej znanej w Warszawie.

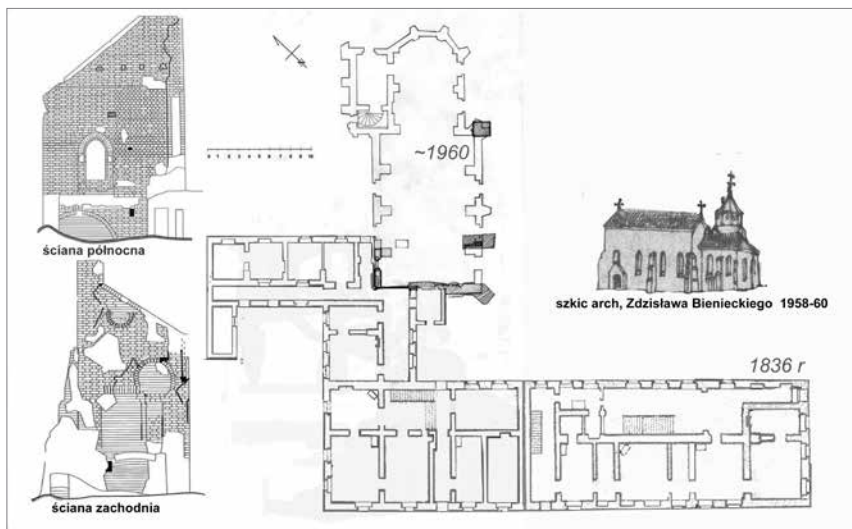
Charakterystyczne elementy architektury

Na podstawie przekazów oraz nielicznych opracowań można wnioskować, że bryła kościoła stanowiła początkowo nawę trzyprzęstową bez sklepienia, nakryta drewnianą powatą. Prezbiterium – węższe i niższe od nawy, zamknięte było z trzech stron. Wieża – przyległa do prezbiterium od strony północnej, czworoboczna u podstawy, wzmocniona szkarpami, zwężająca się ku górze do przekroju ośmioboku na ostatniej kondygnacji, z tynkowanymi blendami – zamkniętymi łukami na pierwszym i na drugim piętrze. Dach – namiotowy z hełmem ceramicznym. Szczyt frontowy – schodkowy, dwustopniowy, wypełniony dużym oknem ostrołukowym.

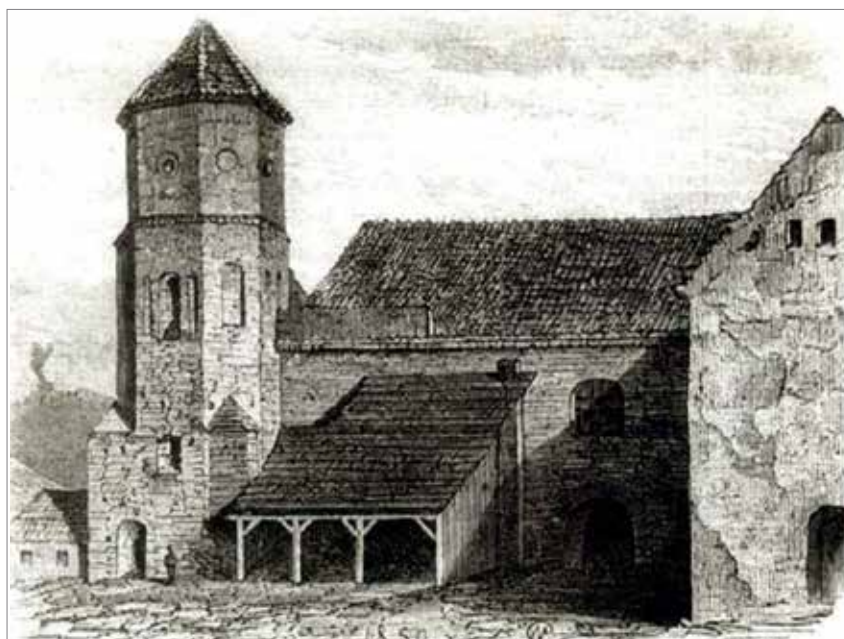
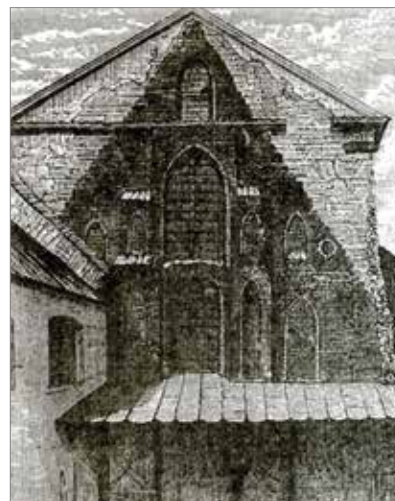
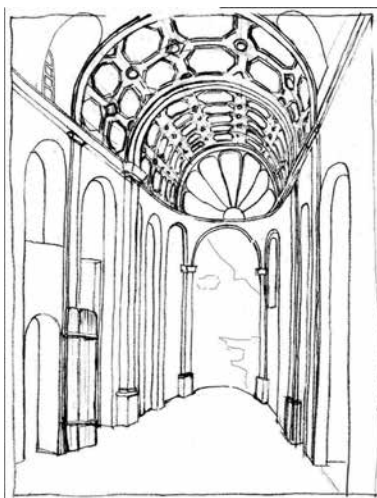
Bryła kościoła zmieniła się w połowie XVI w. po przebudowie w stylu renesansowym, a za twórcę uważa się powszechnie Jana Baptistę z Wenecji. Podwyższony został dach, nadbudowano ściany wzdłużne i szczytowe z rytmem ostrołukowych blend. Powstało bardzo cenne sklepienie kolebkowe – wsparte na przysięciennych filarach międzyprzęstowych i na arkadach między nimi, co nadało wnętrzu tunelowy układ, pokryty ośmiobocznymi kasetonami. Ściany wewnętrzne w formie arkad stanowiły obramowania ołtarzy bocznych we wnękach, co było nawiązaniem do naw bocznych.

Prezbiterium miało ściany o podobnym charakterze, bez wnęk (pozostały tylko blendy) i na wysokości sklepienia – koncha.

Kolejna przebudowa nastąpiła po 1665 r. – podwyższono ściany boczne, oba szczyty poszerzono i zwieńczono trójkątnym barokowym tympanonem, naroża fasady ujęto pilastrami, a mury otynkowano.

Rys. 2. Pozostałości kościoła Św. Jerzego oraz zabudowań przyklasztornych na podstawie opracowania S. Żaryna z zespołem (1946–49) oraz pomiarów z 1836 r. (oprac. autora); źródło: ze zbiorów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (rys. Z Bienieckiego na podst. Jana Jerzego Fejge)

Rys. 3. Renesansowe wnętrze kościoła św. Jerzego – rys. autora na podst. obrazu Antoniego Brodawskiego (połowa XIX w.) [3], kościół jako kompleks fabryki Evansa – rycina na podstawie rys. Wojciecha Gersona (1872 r.)

W XIX w. nastąpił jednak proces stopniowego niszczenia kościoła i klasztoru. Po kasacji zakonu przez władze carskie (1818 r.) [2] funkcja została zmieniona na przemysłowo-składową. Zabudowania wydzierżawiono fabryce odlewów metalowych braci Evansów. W połowie XIX w. pojawiły się dobudówki do prezbiterium od strony południowej i wschodniej, a w 1872 rozebrano wieżę. W następnym okresie (1895–96 r.) rozebrano zabudowania fabryki, w tym dużą część kościoła, gdzie do 1913 r. ustawiona była prowizoryczna szopa. Wschodni teren posesji przygotowano na nową inwestycję – „Halę Świętojską”, wybudowaną w 1914 r., pozostawiając fragmenty fasady kościoła skryte w resztkach zabudowy fabrycznej. Przy zachodniej ścianie hali zachowały się też znaczne partie ścian dawnego klasztoru (wykorzystane uprzednio przez Evansów jako mury obwodowe hal produkcyjnych) [3].

W 1944 roku hala została całkowicie zniszczona. Po wojnie, podczas usuwania gruzu (1946 r.), odstonięte zostały fragmenty kościoła: siedmiometrowy narożnik z fragmentami ściany północnej, z ostrołukowym oknem i fragmentami fasady, z widocznymi dwiema kolistymi blendami. Dwa lata później zakończono prace archeologiczne i odstonięto narożnik z wiatą, zaprojektowano teren zieleni, a w 1957 r. wykonano zabezpieczenia i szczegółowe pomiary ścian oraz widocznych partii fundamentów. Obiekt został wpisany do rejestru zabytków.

W latach 90. XX w. – wykonano sondażowe badania archeologiczne (punktowe wykopy). Nadal jednak istnieje konieczność rzetelnych prac archeologicznych na terenie dawnego kościoła i klasztoru.

Po wyburzeniu pozostałości kościółka w 1962 r. na wolnym terenie między ul. Koźłą i Ciasną urządzono zieleni, a budowa garaży wzdłuż ul. Koźłej zatrzymała się kilka metrów od obrysu dawnej apsydy. Nie zapobiegło to jednak zniszczeniom pozostałości na znacznej głębokości (120–60 cm).

Świadczy o tym obraz warstw widocznych podczas wcześniejszego wykopu trasy c.o. w okolicy dawnych zabudowań przykościelnych (1990 r.) oraz wykopu na ułożenie kabla elektrycznego stacji transformatorowej (dobudowanej do garaży), przechodzącego przez teren dawnej apsydy (2007 r.). W wykopie tym można było odnaleźć gotyckie cegły. Należy zaznaczyć, że wykop ten wykonano pomimo złożonego protestu, w oparciu o błędnie zaprojektowaną trasę przewodu, zaakceptowaną przez ówczesnego Stołecznego Konserwatora Zabytków, po najkrótszej linii „na skos”. Był to okres, w którym często akceptowano w Warszawie prowadzenie tras podziemnych instalacji w sposób bezzwzględnie dowolny. Przykładem tej dowolności jest właśnie teren dawnego kościoła oraz zabudowań przyklasztornych, co przedstawia rys. 4.

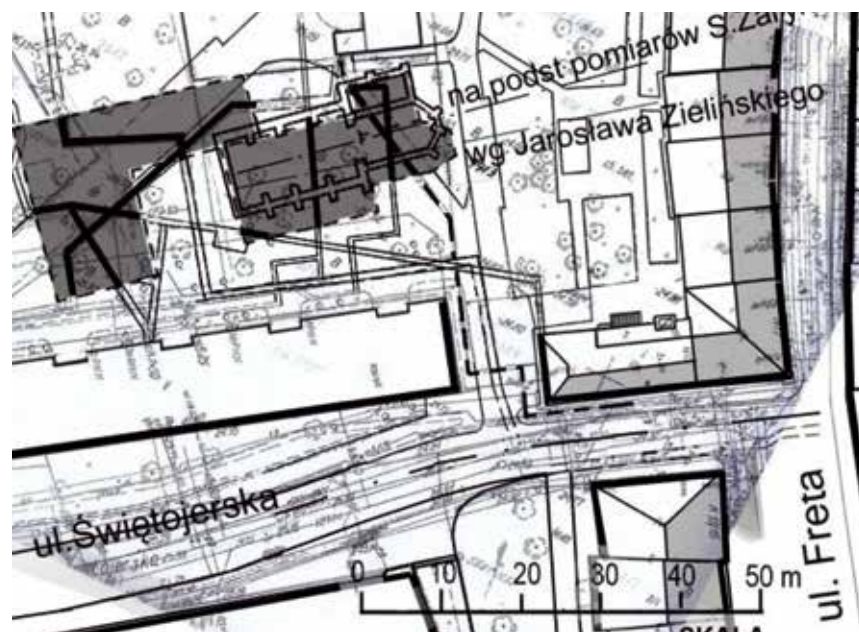
Po roku 1989 teren dawnego kościoła i zabudowań przyklasztornych stał się atrakcyjny pod względem inwestycyjnym. Pojawił się szereg koncepcji zagospodarowania przestrzennego, w tym m.in.: zlokalizowany na miejscu istniejących garaży pięciokondygnacyjny budynek opieki społecznej usytuowany wzdłuż ulicy Koźłej. Kolejną propozycją były pięciokondygnacyjne budynki punktowe w formie apartamentowców. Do zrealizowania rentownej inwestycji zaistniała potrzeba pozyskania terenu sąsiedniej wspólnoty mieszkaniowej przy ul. Freta. Działania sondażowe związane z nabyciem kolejnego terenu na skutek sprzeciwu mieszkańców zakończyły się niepowodzeniem. Od niewłaściwych realizacji uchroniła również działalność ówczesnej kierownik Wydziału Architektury Dzielnicy Śródmieście.

Obecnie będący w fazie wyłożenia i dyskusji Miejsowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego rejonu Nowego Miasta, kwartał oznaczony: C3.1ZP: C3.1U/MW został obciążony wcześniejszymi, nie do

końca zbadanymi, procesami transakcji gruntów inwestora w całym kwartale pomiędzy ulicami: Ciasna, Świętojska, Koźła oraz wydaną wcześniej decyzją o warunkach zabudowy kwartału C3.1MW. Koncepcja Miejsowego Planu przewiduje „(...) upamiętnienie dawnego kościoła św. Jerzego poprzez wkomponowanie w zagospodarowanie terenu śladu obrysu murów” [2–6], ale na zbyt małym terenie. W ustaleniach tych odnajdujemy zapis ograniczeń wynikających z wyznaczonego obszaru buforowego strefy UNESCO oraz stanowisk archeologicznych. Zdaniem autora ustalenie granicy tego obszaru zostało wyznaczone wadliwie, ponieważ pominięto teren dawnego kościoła i zabudowań przyklasztornych.

Analiza układu przestrzeni kwartału pomiędzy ulicami: Ciasna, Świętojska, Koźła

Kwartał, jako strefa przylegająca do historycznej ulicy Koźłej – dawnego szlaku do Zakroczymia i nowego założenia ulicy

Rys. 4. Wykopy trasy elektrycznej z 2007 r. w okolicy dawnej apsydy oraz inne trasy infrastruktury podziemnej z lat poprzednich oraz próba ustalenia lokalizacji kościoła Św. Jerzego wg J. Zielińskiego oraz pomiarów S. Żaryna; źródło: opracowanie, foto – autor

Rys. 5. Fragment na podst. MPZP rejonu Nowego Miasta (etap wyłożenia planu – główny projektant: Marta Szejnfeld + zespół) [2–6]. Linia nieprzekraczalnej zabudowy o wysokości 17 m przypuszczalnie na terenie dziedzina budynków przyklasztornych, a następnie fabryki odlewów metalowych braci Evansów; źródło: rys. autora

Rys. 6. „Dominanta” rejonu ulicy Ciasnej i Koźłej – bryła budynku – siedziba firmy, która nie nawiązuje swoją estetyką do otoczenia; źródło: autor

Freta, przedstawia obraz w części nieuporządkowanej przestrzeni. Czterokondygnacyjne budynki mieszkaniowe z płaskimi dachami można uznać za smutną konieczność poprzedniego okresu, stanowiącą obojętne tło dla zabytkowych kamienic. Natomiast siedmiokondygnacyjny budynek w stylu pseudomodernistycznym, który jest siedzibą firmy, stanowi swego rodzaju obce ciało, a jednocześnie dominantę w tym rejonie, będącą konkurencją dla substancji zabytkowej. Budynek, który przez dłuższy czas nie miał autora (brak nazwiska autora na tablicy budowy), powstał w wyniku generalnej przebudowy przedwojennego pięciokondygnacyjnego budynku, który do lat dziewięćdziesiątych miał charakter produkcyjny. Jego przedwojenna forma (o złych proporcjach i zbyt dużej wysokości) do pewnego stopnia była akceptowana, ponieważ elewacje były pokryte zielenią, a wysokość nie przekraczała znacząco sąsiednich budynków. Pnącze zieleni na elewacjach sprawiało, że budynek wpisywał się w krajobraz otaczającej przyrody w postaci trawników i unikatowych drzew, które zostały usunięte przez nowego właściciela. Nowa sylweta budynku z nadbudową dwóch kondygnacji zasadniczo zmieniła wyraz plastyczny kompozycji wnętrza urbanistycznego wewnątrz kwartału. Bryła ta, leżąca w strefie pośredniej, która powinna mieć ograniczenia ze względu na bliskie sąsiedztwo tkanki historycznej, nie nawiązuje do sąsiednich budynków proporcjami wielkości bryty i detalu architektonicznego. Zagospodarowanie działki w postaci parkingu i ogrodzenia, podkreślone szpalarem tui, w żadnym stopniu nie wpisuje się w otaczający krajobraz.

Pozytywny proces przekształceń, polegający na likwidacji garaży od strony ulicy Ciasnej i Koźłej, oraz negatywne operacje wycięcia istniejących drzew (w tym jedno o rzadkim gatunku) nie przyczyniło się do poprawy sytuacji wizualnej, wręcz wyeksponowało opisywaną „dominantę”.

Ten kwartał miał szansę zostać ważnym miejscem, związanym z historycznym układem urbanistycznym Nowego Miasta w Warszawie. Unikatowa sieć ulic w okresie poprzednim została niestusnie ograniczona do ulicy Freta i strefy buforowej, wyznaczonej po osi ulicy Koźlej, całkowicie pomijając historyczny fragment.

W odniesieniu do opisywanej części kwartału oznaczonej na planie (C3.1UMW) wyznaczona linia nieprzekraczalnej zabudowy w MPZP z ograniczeniem wysokości do 17 m, zdaniem autora jest wymuszeniem na twórcy planu popełnienia błędu zapisu ustaleń i wydaje się umożliwiać dalszą dewastację tego terenu pod względem wizualnym, przez dążenie do nadmiernej dominacji budynku w otoczeniu, co z punktu widzenia działalności gospodarczej jest zrozumiałe, ale przynosi szkodę w skali społecznej, dotyczącej ochrony wartości kulturowej.

Zdaniem autora w tym miejscu nie powinno być ustalenia w MPZP zezwalającego na zabudowę, ponieważ zamyka się w ten sposób możliwość „otwarcia” od strony ulicy Świętojskiej na potencjalnie atrakcyjne, historyczne wnętrza urbanistyczne, które w przeszłości zostało przestąpięte pięciokondygnacyjnym blokiem mieszkalnym. Dodatkowym problemem jest zbyt mała odległość linii nieprzekraczalnej od okien mieszkalnych istniejącego budynku, ze szczególnym uwzględnieniem poziomu parteru i piętra.

Wnioski

Na podstawie przedstawionych analiz można sformułować kilka wniosków i uwag, które być może zostaną podjęte w trakcie podejmowania decyzji, a przynajmniej powinny wywołać dyskusję środowiskową.

Pierwsza propozycja dotyczy uzupełnienia zapisu ustaleń MPZP okrojonego kwartału terenu kościoła św. Jerzego oraz pominiętych zabudowań przyklasztornych (rys. 5., C3.1ZP i C3.1U/MW) w oparciu o analizy istniejącej dokumentacji: inwentaryzacji, obrazu Antoniego Brodawskiego oraz literatury na ten temat. Zapis ten poszerzyłbym o określenia dotyczące możliwości odbudowy, rekonstrukcji lub realizacji w postaci sparafrasowanej formy plastycznej jako „element szczególnie w otoczeniu”, któremu podporządkowane będą pozostałe „elementy kompozycji urbanistycznej” [2–8], a nie odwrotnie.

W sytuacji, kiedy obecne władze samorządowe, po wielu zapowiedziach, zamierzają upamiętnić dawny kościół św. Jerzego przy zapisie: „(...) poprzez wkomponowanie w zagospodarowanie terenu śladu obrysu murów” [2–6], to należy zadbać o odpowiednią oprawę w postaci kompozycji urbanistycznej. Sam zarys fundamentów w otoczeniu trafostacji, nowo zrealizowanej zieleni i agresywnej – modernistycznej formy architektonicznej istniejącej i nowej formy możliwej do

realizacji przy tym zapisie stanie się „karykaturą” całego przedsięwzięcia.

Używając określenia sparafrasowanej formy plastycznej, mam na myśli odtworzenie zburzonych w roku 1962 ruin i uzupełnienie współczesną formą plastyczną w postaci wielowarstwowej, prześwietlającej struktury plastycznej, pokazującej kolejne etapy przekształceń bryły, poczynsz od gotyku, renesansu, w tym rysunku kopuły Jana Baptisty z Wenecji oraz kolejnych dokonanych zmian. Przenikanie strukturalnych form byłoby doskonałym źródłem i materiałem dydaktycznym, nawiązującym do polskiej tradycji odtwarzania zniszczonych obiektów zabytkowych i układów urbanistycznych.

Wnętrze urbanistyczne kwartału Świętojska, Ciasna, Koźła, może stać się punktem węzłowym początku dawnego traktu do Zakroczymia, którego ważnym miejscem był kościół św. Jerzego. Byłoby to również podkreślenie procesu unikatowego w skali europejskiej, historii powstania Nowego Miasta w Warszawie, co często nie jest docenione w wielu publikacjach i opracowaniach.

W artykule wykorzystano materiały źródłowe: Archiwum Główne Akt Dawnych (PL_1_403_86-17_02); Archiwum Miasta Stolecznego Warszawy; Muzeum Historyczne Miasta Stolecznego Warszawy; Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej – Zakład Architektury Polskiej; Kościół Św. Katarzyny na Stłużewie w Warszawie.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Bieniecki Z., Obraz Warszawy z 1701 roku w rysunkach Jana Jerzego Feyge, BHS-1977.
- [2] Gach P., Kasaty zakonów na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska, Warszawa 1984.
- [3] Zieliński J., Analiza relikwów kościoła św. Jerzego i innych elementów zabudowy sprzed 1939 r. na posesjach przy ul. Świętojskiej 4/6/8 (dawne numery 4–12), Warszawa 2001.
- [4] Kotakowski E., Wystawa plenerowa – „Kościół św. Jerzego. Czy naprawdę zapomniany?”, Warszawa 2008.
- [5] Komisja Badań Dawnej Warszawy Szkice nowomiejskie, Warszawa.
- [6] Maj J. ks., Kościół św. Katarzyny na Stłużewie, Warszawa 1994.
- [7] Szejnfeld M. + zespół Opis MPZP rejonu Nowego Miasta, Warszawa 2024.
- [8] Wydawnictwa Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości.
- [9] Wejchert K., Elementy kompozycji urbanistycznej, Warszawa 1970.

DOI: 10.5604/01.3001.0054.4801

PRAWIDŁOWY SPOSÓB CYTOWANIA
Kotakowski Edward, 2024, Nieistniejący kościół św. Jerzego w Warszawie – kształt wnętrza urbanistycznego, „Builder” 05 (322). DOI: 10.5604/01.3001.0054.4801

STRESZCZENIE:

Artykuł przedstawia zaniedbany fragment przestrzeni publicznej wokół dawnej lokalizacji jednego z najstarszych kościołów – św. Jerzego, związanego z historią Nowego Miasta w Warszawie. Artykuł jest także próbą sformułowania krytycznych uwag i wniosków do dyskusyjnych ustaleń dotyczących kształtowania architektury kwartału zawartego pomiędzy ulicami: Ciasna, Koźła, Świętojska, w nawiązaniu do koncepcji Miejsowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego oraz innych fragmentów związanych z rejonem Nowego Miasta w Warszawie.

SŁOWA KLUCZOWE:

historia architektury, obiekt sakralny, urbanistyka

ABSTRACT:

THE NON-EXISTENT ST. GEORGE'S CHURCH IN WARSAW – ARCHITECTURAL SHAPING OF URBAN AREA. The article presents neglected part of public area around St. George's Church in former location, the one of the oldest churches, associated with the history of the New Town in Warsaw. The article is also an attempt to formulate critical comments and conclusions in order to discuss the architectural shaping of quarter between: Ciasna, Koźła and Świętojska streets, in reference to Local Land Management Plan and in the reference to the New Town area in Warsaw.

KEYWORDS

history of architecture, sacred building, urban planning